

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЇ «СУБСИДІАРНЕ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ» Й «СУБСИДІАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ»

Гудима-Підвербецька М. М.,

кандидатка юридичних наук, доцентка,

докторантка кафедри цивільного права

Навчально-наукового юридичного інституту

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Наукова публікація присвячена проблемі співвідношення субсидіарного зобов'язання із субсидіарною відповідальністю, що сьогодні залишається невирішеною ні чинним цивільним законодавством, яке, даючи загальну характеристику субсидіарної відповідальності, уникає такої щодо субсидіарного зобов'язання, а всі без винятку випадки покладення майнового обов'язку в разі порушення зобов'язання основним боржником на додаткового боржника в субсидіарному порядку іменує субсидіарною відповідальністю, ні цивілістичною доктриною, де думки науковців подекуди є кардинально протилежними. Відзначається, що так як реалізація цивільно-правової відповідальності здійснюється в захисному цивільному правовідношенні відносного характеру, що є власне зобов'язанням, то проводити протиставлення зобов'язання та відповідальності не варто, поза тим це все ж не дає права зводити субсидіарні зобов'язання до відносин щодо реалізації цивільно-правової відповідальності, адже, проаналізувавши зміст поняття «субсидіарна відповідальність», що вкладений законодавцем і вітчизняними цивілістами крізь призму виокремлених специфічних ознак цивільно-правової відповідальності, можемо констатувати, що стає очевидним необґрунтоване розширення меж категорії цивільно-правової відповідальності в аспекті вживання терміна «відповідальність». Наголошується на необхідності корегування використовуваної законодавцем термінології з поправкою на вироблену цивілістичною наукою концепцію цивільно-правової відповідальності та з урахуванням сенсу, що вкладений в аналізовані поняття в законі. Резюмується, що субсидіарну відповідальність можна розглядати лише як один із різновидів субсидіарних зобов'язань, що далеко його не вичерпує; ґрунтується на сукупності умов цивільно-правової відповідальності, серед яких – правопорушення субсидіарного боржника, заподіяна шкода, причинний зв'язок між ними й вина порушника, та володіє сутнісними характеристиками цивільно-правової відповідальності.

Ключові слова: субсидіарні (додаткові) зобов'язання, субсидіарна (додаткова) відповідальність, субсидіарний (додатковий) боржник, цивільно-правова відповідальність, санкція, примус.

Постановка проблеми. Наявність чітко вираженої захисної спрямованості конструкції субсидіарних зобов'язань сприяє погляду на них як на різновид цивільно-правової відповідальності додаткового боржника за порушення зобов'язань з боку основного боржника або за власні упущення. Більше того, вітчизняна традиція цивільно-правової науки така, що термін «субсидіарне зобов'язання» практично з моменту його введення в ужиток відразу ж був підмінений поняттям «субсидіарна відповідальність». У цивілістичній доктрині наявні навіть погляди вчених, що обґрунтовують твердження про тотожність субсидіарного зобов'язання із субсидіарною відповідальністю. На користь цього свідчить і чинне законодавство, яке, даючи загальну характеристику субсидіарної відповідальності, уникає такої щодо субсидіарного зобов'язання, а всі без винятку випадки покладення майнового обов'язку в разі порушення зобов'язання основним боржником на додаткового боржника в субсидіарному порядку іменує «субсидіарною відповідальністю». Ускладнює вирішення й так дискусійної проблеми відсутність у законодавчих актах у силу правової традиції, що склалася у вітчизняному цивільному праві, легального визначення поняття цивільно-правової відповідальності.

Проблематика субсидіарної відповідальності у вітчизняній доктрині активно досліджувалася в порівняльно-правовому аспекті з правовим регламентуванням Німеччини на рівні дисертації К.М. Левандовські («Правове регулювання субсидіарної відповідальності фізичних і юридичних осіб в Україні та Німеччині (порівняльно-правовий аналіз)», 2012 р.). Серед інших робіт, присвячених безпосередньо проблемі субсидіарної відповідальності, можна назвати, зокріма, окремі наукові публіка-

ції Р.М. Римарчук, А.В. Руденка, В.В. Сельської. Останні роки відзначаються активізацією правників до проблематики субсидіарного зобов'язання в цивільному праві, яка стала предметом наукових пошуків таких вітчизняних науковців: Н.М. Сампари, Д.В. Трута (у світлі дослідження цивільно-правових зобов'язань із множинністю осіб), Г.Г. Гриценко (в аспекті множинності осіб у цивільно-правовому зобов'язанні). Однак у наявному науковому доробку не проведено чіткого розмежування субсидіарного зобов'язання та субсидіарної відповідальності. На гостроті означеної проблеми наголошувалося російськими вченими (А.С. Бакінім, Х.Т. Насіровим, Ю.Я. Крюковою). Натомість вітчизняне законодавство та доктрина не відзначаються однозначним підходом до співвідношення таких правових явищ, як субсидіарне зобов'язання та субсидіарна відповідальність, а інтерпретація абсолютно всіх без винятку випадків покладення майнового обов'язку на додаткового боржника як субсидіарної відповідальності призводить до абсолютизації в розумінні субсидіарного зобов'язання елементом примусу до виконання невиконаної частини обов'язку основного боржника що, як наслідок, незаслужено применшує закладений потенціал конструкції субсидіарного зобов'язання. Таке упущення не лише не дає можливості скласти коректне враження про зміст названих явищ, а й здатне породити низку суттєвих правозастосовних проблем у розрізі відповідної категорії спорів, зокрема призвести до неправильної кваліфікації будь-яких дій додаткового боржника як протиправних і, як наслідок, помилкового визначення предмета доказування у спорі. Тому об'єктивно зумовленою видається необхідність проведення чіткого співвідношення субсидіарної відповідальності й субсидіарного зобов'язання, що і є метою статті.

Виклад основного матеріалу. З огляду на те що субсидіарне зобов'язання є правовідношенням, у межах якого має місце реалізація санкції за вчинення правопорушення (заподіяння шкоди або порушення зобов'язання), досить часто науковці доходять висновку, що воно є формою реалізації цивільно-правової відповідальності. Так, Є.О. Суханов тлумачить субсидіарні зобов'язання як «різновид (форму) цивільно-правової відповідальності або за дії основного боржника ..., або за власні упущення...» [1, с. 28–29]. Р.А. Майданик убачає субсидіарні зобов'язання правовою формою реалізації субсидіарної відповідальності, сутність якої полягає в тому, що кредитор повинен пред'явити вимогу додатковому боржнику, яка виникає як наслідок порушення основним боржником свого зобов'язання [2, с. 6]. Такі погляди, вважаємо, не позбавлені логіки, так як реалізація цивільно-правової відповідальності здійснюється в захисному цивільному правовідношенні відносного характеру, що є власне зобов'язанням. Виходячи із цього, проводити протиставлення зобов'язання та відповідальності не варто. Поза тим, хоча в межах зобов'язання реалізується цивільно-правова відповідальність, це все ж не дає права зводити субсидіарні зобов'язання до відносин щодо реалізації цивільно-правової відповідальності. Для доведення цієї гіпотези неминучим є дослідження загальнотеоретичного розуміння цивільно-правової відповідальності, яке, незважаючи на пильну увагу цивілістів, як теоретиків, так і практиків, усе дискусій не вичерпує донині. Коротко зупинимось на основних наявних наукових позиціях інтерпретації сутності цивільно-правової відповідальності, акцентуючи увагу на здобутках учених, які працювали в цьому напрямі в радянській науці, адже саме вони залишаються основоположними [3, с. 378–379].

Загалом у юридичній літературі наявні кілька аспектів юридичної відповідальності й цивільно-правової як різновиду останньої. Так, відповідальність одні науковці розглядають широко, включаючи туди позитивну відповідальність, зокрема як урегульований обов'язок давати звіт своїм діям або ж як обов'язок діяти правомірно (З.А. Астеміров, Б.Т. Базилев, В.М. Кудрявцев, П.О. Недбайло, М.С. Строгович, В.О. Тархов, А.А. Тер-Акопов та інші науковці). Така концепція «позитивної» юридичної відповідальності не набула широкого розповсюдження в колах цивілістів, оскільки, як відзначається науковцями, тяжіє до моральної відповідальності, функції й наслідки якої щодо юридичної є зовсім інакшими (юридична відповідальність є наслідком правопорушення, встановлюючи наслідки неправомірної поведінки) [4, с. 122; 5, с. 468; 6, с. 16–17; 7, с. 104], і робиться висновок, що конструкція позитивної правової відповідальності є вагомою перепорою для її сприйняття [8, с. 210], не тільки не відповідає природі явища, а й ускладнює вирішення багатьох проблем у юридичній науці, тому що означає ліквідацію юридичної відповідальності як специфічного правового явища [9, с. 253], приводячи до хибних висновків щодо ототожнення відповідальності з обов'язком боржника, а у сфері зобов'язань – до збігу цивільно-правової відповідальності з належним виконанням зобов'язань, що підпорядковуються різним правилам і не можуть бути втіленими в одних і тих самих діях боржника. Навіть більше, ці два явища виключають одне одного: «... поки існує належне виконання зобов'язань, немає підстав говорити про відповідальність. І, навпаки, настання відповідальності виключає належне виконання зобов'язань ...» [10, с. 550]. Категорія цивільно-правової відповідальності в її позитивному значенні є особистою справою суб'єкта й не може підлягати практичному застосуванню під час реалізації потерпілою особою належного їй суб'єктивного права на захист у конкретному випадку правопорушення й тим більше на підставі такого розуміння застосовувати санкції та визначати обсяг відповідальності.

Інші ж радянські науковці, яких більшість, юридичну відповідальність із її витоків розглядали з ретроспективного підходу, який обертається навколо двох феноменів: правопорушення та несприятливих наслідків, що виникають у правопорушника у зв'язку з цим правопорушенням [11, с. 98].

Синтезом вищеокреслених підходів є двоаспектний підхід до трактування поняття «юридична відповідальність», сутність якого вбачається в тому, що ретроспективна юридична відповідальність є наслідком порушення відношень позитивної юридичної відповідальності, яка виникає в суб'єкта права тоді, коли він порушив правило поведінки, що міститься в праві [11, с. 100]. Така позиція теж не позбавлена критики, що пояснюється неприпустимістю об'єднання в одному визначенні свідомого ставлення чесної людини до виконання свого соціального обов'язку та протиправної поведінки правопорушника [12].

Отож, превалюючим підходом до інтерпретації сутності цивільно-правової відповідальності як радянськими, так і сучасними вченими є тлумачення її тільки в ретроспективному аспекті – як відповідальності за вже вчинені дії, яким дається правова оцінка. Між тим у межах цього трактування в поняття цивільно-правової відповідальності науковцями вкладається кардинально протилежний обсяг: від широкого розуміння – зараховуючи до відповідальності примус до виконання порушеного обов'язку [13, с. 8; 14, с. 27; 15, с. 58] – до акценту на кваліфікуючій рисі цивільно-правової відповідальності в такій якості – покладенні на порушника додаткових обтяжень [16, с. 3; 17, с. 375]. При цьому науковці використовують різні категорії для виведення сутності поняття цивільної відповідальності, на кшталт «обов'язок» (М.М. Агарков, Д.І. Мейєр, К.П. Победоносцев, В.О. Тархов, Р.Б. Шишка та інші), «правовідношення» (С.М. Братусь, К.О. Євдокименко, Т.С. Ківалова, В.І. Микитин, А.А. Ткаченко і інші), «державний примус» (Ю.М. Андрєєв, С.М. Братусь, В.В. Вітрянський, М.В. Кравченко, Р.М. Майданик, І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин та інші), «санкція» (В.П. Грибанов, О.С. Іоффе, Д.М. Кархалев, О.Е. Лейст, О.М. Садиков, М.К. Сулейменов, Л.В. Тарасенко, Є.О. Харитонов, О.В. Церковна, В.Ф. Яковлев та інші) тощо. Однак більшість з указаних підходів до розкриття сутності цивільно-правової відповідальності не витримують критики. Так, недопустимість ототожнення відповідальності й обов'язку пояснюється тим, що останній, передуючи відповідальності (за невиконання обов'язку може наставати відповідальність), покладається на зовсім інших підставах, аніж відповідальність, для чого необхідною є наявність умов такої відповідальності, а також зовсім різним обсягом: цивільно-правова відповідальність, за загальним правилом, настає в повному обсязі, щодо обов'язку передбачається відшкодування лише реальних збитків. Спір же про співвідношення понять «санкція» та «відповідальність» є спором про терміни [18, с. 67–69], у які різними вченими вкладається неоднаковий зміст через інший кут зору на них, однак вважаємо необхідним використання в цивілістиці загальноправового терміна саме в тому значенні, яке йому надане в загальній теорії права, тобто для позначення елемента норми, що вказує на правові наслідки її порушення та для позначення самих цих наслідків. Можливість реалізації цивільно-правової відповідальності в межах державного примусу є, справді, кваліфікуючою ознакою юридичної відповідальності. Проте при цьому варто мати на увазі, що заходи державного примусу не вичерпуються відповідальністю, а до заходів відповідальності не можна зарахувати всі заходи примусу, а лише ті, які пов'язані з покладанням на особу додаткових майнових обтяжень, й, основне, що нівелює цей підхід, – можливість реалізації цивільно-правової відповідальності не тільки засобами державного примусу, а й унаслідок добровільного виконання особою, що усвідомила свій проступок, негативних майнових наслідків, передбачених договором чи законом.

На наше бачення, найбільш влучною є концепція визначення відповідальності через категорію «правовідношення» [19, с. 281; 20; 21, с. 28] з різними інтерпретаціями розуміння в межах такого підходу: правовідносини, які виникають на певному етапі розвитку охоронного правовідношення [13, с. 39], чи визначення охоронного правовідношення лише певними рамками реалізації цивільно-правової відповідальності, що може виникнути, але не завжди автоматично настає [6, с. 13; 22, с. 12] (адже охоронні відносини можуть не лише виражатися в цивільно-правовій відповідальності, а й виступати заходами захисту [21, с. 24]).

Уважаємо, що подальший виклад різних точок зору щодо сутності відповідальності відводить нас від безпосереднього предмета дослідження. Тому, залишаючи за рамками публікації решту проведеного дослідження, робимо висновок, що цивільно-правову відповідальність варто тлумачити як захисне правовідношення, що виникає з правопорушення суб'єктивних цивільних прав, установлених договором чи законом між юридично рівними та майново самостійними суб'єктами, один із яких – порушник, на якого покладається обов'язок зазнати відповідних негативних наслідків майнового характеру у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладання додаткових майнових цивільно-правових обов'язків щодо невиконаного обов'язку правопорушника, забезпечений силою державного примусу (що не виключає добровільне його виконання) з метою відновлення чи компенсації порушеного права.

Підсумувавши розглянуті концепції, резюмуємо, що хоч реалізація цивільно-правової відповідальності здійснюється в захисному цивільному правовідношенні відносного характеру, що є зобов'язанням, однак цивільно-правова відповідальність володіє певними сутнісними рисами, акцент на яких дасть нам можливість коректно й однозначно вирішити завдання зіставлення субсидіарного зобов'язання та субсидіарної відповідальності, а саме:

1) цивільно-правова відповідальність передбачає вплив на майнову сферу порушника, що становить додатковий або новий обов'язок щодо невиконаного обов'язку боржника-правопорушника за рахунок власного майна відновити порушений унаслідок невиконання чи неналежного виконання зобов'язання майновий стан кредитора (потерпілого) або компенсувати немайнові (моральні) втрати останнього [23, с. 47];

2) наявність вини порушника як обов'язкової умови цивільно-правової відповідальності (з можливістю відповідальності без вини у виняткових випадках), яка презюмується [24; 25, с. 359–370; 26, с. 161]. Наукові підходи до визнання вини умовою цивільно-правової відповідальності пройшли тривалу еволюцію від «принципу вини», що визнавався дореволюційними цивілістами обов'язковим (кінець XIX – початку XX ст.), до «принципу спричинення» (з 20–30-х рр. XX ст. в період розвитку транспортної інфраструктури і промислових підприємств: залізниць, судноплавних компаній, заводів і фабрик) і знову до повернення радянських учених до принципу відповідальності за вину. Нині можна спостерігати завершення тривалої теоретичної дискусії перемогою теорії відповідальності за вину, про що свідчить ст. 614 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України. Усе ж задля об'єктивності відзначимо, що так як у сучасному цивільному праві кількість випадків покладення відповідальності без вини збільшена, ця ознака для заходів відповідальності не завжди є конститутивною;

3) осуд з боку держави хоча властивий усім видам юридичної відповідальності, однак дає можливість розмежувати цивільно-правову відповідальність і заходи захисту, адже стягнення майнових санкцій у разі покладення юридичної відповідальності завжди пов'язане з осудом поведінки порушника [5, с. 470, 471].

Виходячи з викладеного й аналізу норм чинного цивільного законодавства, доходимо висновку, що не в усіх із передбачених чинним законодавцем випадків покладення на додаткового боржника обов'язків у субсидіарному порядку поняття «субсидіарна відповідальність», яким воно окреслюється законодавством, відповідає класичній концепції цивільно-правової відповідальності, виробленій вітчизняною цивілістичною наукою з таких причин. По-перше, якщо під цивільно-правовою відповідальністю мається на увазі негативна оцінка дій правопорушника, на якого покладається засудження у вигляді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру (санкцій), передбачених договором чи законодавством, як наслідків за вчинене ним порушення суб'єктивного цивільного права, то субсидіарна відповідальність, згідно з чинним законодавством (ч. 1 ст. 619 ЦК України) передбачається для особи, що її несе як наслідок за порушення суб'єктивних цивільних прав, учинених основним боржником, що вже в основі її покладення виявляє невідповідність цивілістичній категорії цивільно-правової відповідальності. Обов'язки додаткового боржника виникають у силу того, що він притягується до такої «відповідальності» без власного правопорушення за вчинене порушення зобов'язання основним боржником. Відзначимо, що саме факт перекадення вини з безпосереднього порушника на іншу особу дає можливість окремим авторам припустити, що субсидіарна відповідальність не може бути кваліфікована як вид цивільно-правової відповідальності [27, с. 38].

По-друге, у разі порушення основним боржником узятих на себе обов'язків або якщо основний боржник будь-яким іншим чином стане на заваді уповноваженому суб'єктові чинних правовідносин реалізувати свої законні можливості, в кредитора виникає право в примусовому порядку змусити додаткового боржника задовольнити його вимоги в невиконаній частині, що за сутністю є примусовим виконанням обов'язку основного боржника.

По-третє, аналіз чинного законодавства та судової практики свідчить, що сукупність умов цивільно-правової відповідальності в більшості випадків не має значення для покладення субсидіарної «відповідальності». Наприклад, з аналізу ч. ч. 1 2 ст. 124 ЦК України випливає, що обов'язок учасників повного товариства в субсидіарному порядку відшкодувати збитки, заподіяні повним товариством, учасниками якого вони є, принаймні прямо не зумовлений протиправними винними діями субсидіарних боржників і, навіть більше того, таких дій з боку субсидіарних боржників може взагалі не бути (щодо боргів товариства, які виникли до його вступу в товариство). Тобто очевидним є той факт, що характер дій чи бездіяльності субсидіарних боржників, наявність або відсутність цивільного правопорушення в їхніх діях взагалі не мають значення для вирішення питання про виникнення в них майнового обов'язку, відповідно, встановлення сукупності умов цивільно-правової відповідальності для виникнення такого явища, що іменується законодавцем як субсидіарна відповідальність, не вимагається. Протилежну ситуацію можна простежити лиш за законодавчо встановленою ч. 5 ст. 41 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (ч. 2 ст. 61 Кодексу України з процедур банкрутства, що вводиться в дію 21.10.2019) субсидіарної відповідальності засновників (учасників, акціонерів) боржника – юридичної

особи або інших осіб, у тому числі керівника боржника, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії за зобов'язаннями боржника в разі недостатності майна останнього при його банкрутстві з вини вказаних суб'єктів. Саме тут, вважаємо, можна віднайти всі ознаки цивільно-правової відповідальності, для настання якої необхідним є встановлення умов цивільно-правової відповідальності, в тому числі й причинно-наслідкового зв'язку між діями осіб, що визначають дії боржника – юридичної особи, протиправність яких презюмується і спричиненням шкоди майновим правам кредиторів, а тому застосування категорії «відповідальність» у цьому випадку доречне.

Висновки. Отже, проаналізувавши зміст поняття «субсидіарна відповідальність», що вкладається законодавцем і вітчизняними цивілістами, бачимо, що під ним розуміється правове явище, яке виникає внаслідок порушень основного боржника й значно рідше власних неправомірних дій субсидіарного боржника чи сприяння неправомірним діям основного боржника, виражається в обов'язку субсидіарного боржника під загрозою примусу, реалізація якого не обов'язкова, прийняти на себе частку зобов'язання порушеного основним боржником у разі невиконання чи неналежного виконання основним боржником свого обов'язку перед кредитором і в окремих випадках виконання інших додаткових обтяжень. Погляд на таке розуміння крізь призму виокремлених специфічних ознак цивільно-правової відповідальності, породжує висновок, що характер дій субсидіарного боржника, специфіка санкцій за порушене зобов'язання, як і підстави виникнення такої «відповідальності», невиправдано розширює межі поняття «цивільно-правової відповідальності», застосовуючи термін «субсидіарна відповідальність» у всіх наявних випадках виникнення майнового обов'язку в додаткового боржника. Це зумовлює необхідність корегування використовуваної законодавцем термінології з поправкою на вироблену цивілістичною наукою концепцію цивільно-правової відповідальності й з урахуванням сенсу, що в них укладений у законі. Субсидіарну відповідальність можна розглядати лише як частину поняття субсидіарне зобов'язання, один із різновидів останнього, що далеко його не вичерпує; ґрунтується на юридичному складі, який включає правопорушення субсидіарного боржника, заподіяну шкоду, причинний зв'язок між ними й вину як умови цивільно-правової відповідальності та не суперечить сутнісним ознакам цивільно-правової відповідальності. Водночас інші субсидіарні зобов'язання, де покладання майнового обов'язку на субсидіарного боржника не залежить від наявності умов цивільно-правової відповідальності додаткового боржника, не варто іменувати субсидіарною відповідальністю. Отже, на нашу думку, вживання терміна «субсидіарна відповідальність» допустиме лиш там, де він справді є доречним, а саме у випадках, коли підставою покладання додаткового майнового обов'язку на субсидіарного боржника є сукупність умов цивільно-правової відповідальності, в усіх інших випадках, у яких для виникнення вимоги кредитора до субсидіарного боржника щодо виконання частини порушеного обов'язку основним боржником достатньо тільки правопорушення основного боржника, варто використовувати відповідне змісту явища поняття «субсидіарне зобов'язання». Такий висновок повинен бути врахований у чинному законодавстві.

Hudyma-Pidverbetska M. Theoretical, methodological and practical distinctions of the categories ratio of subsidiary obligation and subsidiary liability

This academic paper deals with the problem of the relationship between subsidiary obligation and subsidiary liability, which today remains unresolved in the current civil law. While giving a general characteristic of subsidiary liability, avoids that of subsidiary obligation and all, indispensable cases of the imposition of a pecuniary obligation in case of a breach of the principal debtor's obligation on the subsidiary debtor is referred to as "subsidiary liability", nor a civilistic doctrine where the views of scholars are in many ways in the opposite direction. It is noted that since the realization of civil liability is carried out in a protective civil relationship of a relative nature, which is a personal obligation, the juxtaposition of the obligation and responsibility should not be carried out, nevertheless, it does not give rise to a subsidiary obligation to a civil liability relationship. After analyzing the content of the concept of subsidiary liability, which is imposed by the legislator and domestic civilians, through the prism of designated specific features of civil liability, it becomes obvious, unreasonable extension of the category limits of civil liability in terms use of the term "liability" to a subsidiary debtor. The need to adjust the terminology used by the legislator to amend the concept of civil liability and the meaning contained in the law is emphasized. It is summarized that subsidiary liability can only be regarded as one of the varieties of subsidiary obligations, which is far from exhaustive; It is based on a legal structure that includes the offenses of the subsidiary debtor, the damage caused, the causal link between them and the fault as a condition of civil liability and possesses the essential characteristics of civil liability. Emphasis is placed on calculating of such a distinction in current law.

Key words: subsidiary (additional) obligations, subsidiary (additional) liability, subsidiary (additional) debtor, civil liability, sanction, coercion.

Література:

1. Гражданское право : учебник : в 2 т. / отв. ред. проф. Е.А. Суханов. Москва : БЕК, 2000. Том II. Полутом I. 704 с.
2. Майданик Р.А. Місце зобов'язань в праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 4. С. 3–7.
3. Петрицин Н.Т. До питання про сутність юридичної відповідальності. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 14. С. 377–401.
4. Матвеев П.А. Правовая природа юридической ответственности в семейном праве. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики* : в 3 ч. Тамбов : Грамота, 2011. № 6 (12). Ч. III. С. 121–125.
5. Цивільне право України : у 2 т. : підручник / за заг. ред. Є.О. Харитоновна, Н.Ю. Голубевої. Харків : ТОВ «Одіссей», 2010. Т. 1. 832 с.
6. Кархалев Д.Н. Соотношение мер защиты и мер ответственности в гражданском праве России : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Екатеринбург, 2003. 212 с.
7. Кравченко М.В. Договірні відповідальність у цивільному праві. *Вісник Запорізького національного університету*. 2014. № 3. С. 99–106.
8. Шишка Р.Б. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання. *Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії. Серія «Право»*. 2013. Вип. 2. С. 206–216.
9. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. Москва : ИКД «Зерцало-М», 2002. 288 с.
10. Гражданское право : учебник : в 2 ч. / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. Москва : ПРОСПЕКТ, 1998. Ч. I. 632 с.
11. Машков А. Погляд на юридичну відповідальність, як різновид правовідносин, та його значення для формування сучасної юридичної теорії відповідальності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2010. Вип. 84. С. 98–100.
12. Вишневикий А.Ф. Юридическая ответственность: некоторые аспекты теоретического осмысления в правовой науке. URL: <http://xn----7sbbaj7auwnffhk.xn--p1ai/article/6827>.
13. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность: (Очерк теории). Москва : Юрид. лит., 1976. 215 с.
14. Лейст О.Э. Санкции в советском праве. Москва : Госюриздат, 1962. 239 с.
15. Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. Москва : Юрид. лит., 1971. 240 с.
16. Иоффе О.С. Вина и ответственность по советскому праву. *Советское государство и право*. 1972. № 9. С. 34–43.
17. Алексеев С.С. Проблемы теории права : курс лекций : в 2 т. . Свердловск, 1972. Т. 1 : Основные вопросы общей теории социалистического права. 394 с.
18. Сулейменов М.К. Ответственность за нарушение сроков исполнения договорных обязательств. Алма-Ата, 1971. 179 с.
19. Ткаченко А.А. Основные подходы к пониманию юридической ответственности за правонарушение. *Вектор науки ТГУ*. 2010. № 3 (13). С. 280–281.
20. Микитин В.І. Теоретичні аспекти цивільно-правової відповідальності та підстави її виникнення. URL: <http://library.tneu.edu.ua/index.php/uk/component/content/article/58-resursybiblioteky/pratsi-vykladachiv-tneu/m/1782-2013-03-05-14-49-16>.
21. Ківалова Т.С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Одеса. 2008. 44 с.
22. Евдокименко Е.О. Основание и условия гражданско-правовой ответственности. Новосибирск. 2015. 134 с.
23. Примак В.Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 209 с.
24. Проблеми правової відповідальності : монографія / за ред. В.Я. Тація, А.П. Гетьмана, В.І. Борисової. Харків : Право, 2014. 348 с.
25. Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків : Право, 2014. Т. 1. 656 с.
26. Цивільний і Господарський кодекси: 2004–2014 рр. : монографія / за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Право, 2014. 204 с.
27. Сельська В.В. Поняття й ознаки субсидіарної юридичної відповідальності. *Право і суспільство*. 2016. № 3 (1). С. 34–39.